

**KOMPYUTER DASTURLARIGA BO'LGAN INTELLEKTUAL
MULK HUQUQI HIMOYASINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI**

Otabayev Usmonbek

Toshkent davlat yuridik universiteti magistri

Ta'kidlash joizki, kompyuter dasturlari mualliflik huquqi bilan himoyalaniishi xalqaro miqyosda tan olingan tamoyildir. TRIPS Bitimining 10.1-moddasi va Butunjahon mualliflik huquqi to'g'risidagi shartnomaning 4-moddasiga ko'ra, dasturlar – matnli yoki obyekt kod shaklida bo'lishidan qat'iy nazar – adabiy asarlar sifatida mualliflik huquqiga ega obyektidir. Shunday ekan, dasturiy mahsulotning turli platformalarga moslashtirilgan variantlari (masalan, “porting” qilingani), uning yangilangan va takomillashtirilgan versiyalari yoki lokalizatsiya (boshqa tilga tarjima qilinishi) kabi holatlar asl asardan kelib chiqqan hosila asarlar sifatida qaraladi va ularni yaratish faqat huquq egasining ruxsati bilan amalga oshirilishi mumkin. Berne konvensiyasining 12-moddasida mualliflarga o'z asarlarini moslashtirish va ishlov berish (adaptatsiya va aranjirovka) bo'yicha mustaqil huquq berilgan. Shu sababli, dastur kodini o'zgartirib, uni yangi muhitga moslashtirish ham muallifning alohida huquqi hisoblanadi.

Ba'zi hollarda dastur muallifi yoki huquq egasi o'zi moslashtirish huquqini berishi mumkin (masalan, ochiq manbali dasturlar litsenziyalarida yangi platformalarga ko'chirishga ruxsat beriladi). Biroq ko'plab yopiq dasturlar uchun bunday ruxsat mavjud emas. Amaliyotda dasturlarni yangi tizimga moslashtirish uchun muhandislar ko'pincha uning ichki tuzilishini tahlil qilishadi – ya'ni teskari muhandislik o'tkazishadi. Bu esa odatda litsenziya shartnomalarida taqiqlanadi va mualliflik huquqi qoidalarini buzishi mumkin.

Yangi texnologiyalar paydo bo'lganda, bozor talabi yuqori dasturlarni tezkorlik bilan moslashtirishga ulgura olmagan asl ishlab chiquvchilarning mahsulotlari o'rniga boshqa shaxslar "muqobil" yaratishga urinishi mumkin. Bunda ba'zan asl koddan ruxsatsiz foydalanish yoki g'oyani to'laligicha ko'chirib olish holatlari uchraydi. Dastur g'oyasi o'zida mualliflik huquqi obyekti bo'lmasa-da (g'oyalar erkin hudud hisoblanadi), uning dasturiy yechimi va kodi himoyalangan bo'ladi. Masalan, Android operatsion tizimi ommalashgan ilk yillarda iOS (Apple) platformasidagi bir qator muvaffaqiyatli ilovalar Androidga mualliflarisiz ko'chirilgan holatlar kuzatilgan. Ya'ni, mustaqil dasturchilar mashhur o'yin va ilovalarni klonlab, boshqa ekotizimda tarqatgan. Bunday plagiat xatti-harakatlar mualliflik huquqini buzish sifatida qaraladi. Amalda huquq egalari bunday klonlarga qarshi kurashish uchun Google kabi do'konlarga shikoyat yuborib, ilovani o'chirish choralari ko'radi. Bu misollar shuni ko'rsatadiki, texnologiya o'zgarishi davrida dastur egalarining manfaatlarini himoya qilish yetarlicha kuchli bo'lmasa, ularning bozor ulushi va obro'sini begona shaxslar egallab olishi ehtimoli yuqori.

Patent va yangi texnologiyalar: Ba'zan dasturiy mahsulotlar yoki ularning ayrim funksiyalari patent bilan ham himoyalangan bo'lishi mumkin (ayniqsa, AQSh singari yurisdiksiyalarda dasturiy ixtirolarga patent beriladi). Yangi texnologiyaga moslashtirishda shu patentlar muhokamaga sabab bo'ladi. Masalan, Oracle vs. Google ishida Google kompaniyasi Android tizimini yaratishda Oracle'ning Java platformasidagi API-lardan foydalangan edi. Oracle bunga norozilik bildirib, mualliflik huquqi buzilganini da'vo qildi (API strukturasini ko'chirish masalasi). Ushbu uzoq davom etgan jarayonda dastlab Google yutgan

bo'lsa-da, keyin apellyatsiya Oracle foydasiga hal bo'ldi, nihoyat 2021 yilda AQSh Oliy sudi Google foydasiga nihoyat hal etdi va APIlarning mo'tadil ko'chirilishini adolatli foydalanish (fair use) doirasida deb topdi. Bu holat shuni ko'rsatadiki, yangi platforma uchun dasturiy interfeyslarni moslashtirish murakkab huquqiy masala bo'lib, sudlar tomonidan turlicha talqin qilinmoqda. O'zbekiston kontekstida dasturiy ixtirolar (algoritmlar, matematik usullar) uchun patent berilmasligi sababli, asosan mualliflik huquqiga oid masalalar muhokama qilinadi.

Yangi texnologiyalardagi dastur yaratuvchilarning huquqlari: Agar dastur sun'iy intellekt bilan integratsiya qilinsa yoki IoT qurilmasining bir qismi bo'lsa, uni himoya qilishga doir qo'shimcha ehtiyojlar tug'iladi. Masalan, sun'iy intellekt yaratgan dasturiy kodga kim egalik qiladi? Hozircha aksar yurisdiksiyalarda mualliflik huquqi faqat inson ijodiga beriladi, sun'iy intellektning "ijodiy mahsuloti" esa noaniq maqomda. Biroq, sun'iy intellekt asistanlari yordamida yaratilgan dasturlar ko'paymoqda va ularni ro'yxatdan o'tkazishda yangi yondashuvlar zarur bo'lishi mumkin. UNESCO kabi tashkilotlar generativ sun'iy intellekt davrida mualliflik huquqini qo'llash bo'yicha mutaxassislarni jalb qilib, sudyalarning malakasini oshirishga qaratilgan dasturlarni yo'lga qo'ymoqda. Bu yangi masalalar ham dasturchilar huquqlarini himoya qilish zaruriyatini kun tartibiga olib chiqmoqda.

O'zbekiston huquqiy amaliyotida kompyuter dasturlarini himoya qilish ilgari asosan mualliflik huquqi doirasida ko'rib chiqilgan. Kompyuter dasturi "adabiy asar" sifatida e'tirof etiladi va muallifga tegishli barcha huquqlar, jumladan, asl nusxani ko'paytirish, tarqatish, ommaga namoyish qilish va boshqa huquqlar beriladi. 2022 yilda Intellektual mulk agentligi tomonidan e'lon qilingan

statistik ma'lumotlarga ko'ra, so'nggi yillarda dasturiy mahsulotlarni ixtiyoriy ro'yxatdan o'tkazish holatlari ko'paygan. Ma'lumki, mualliflik huquqi asar yaratilishi bilan avtomatik ravishda vujudga keladi va ro'yxatdan o'tkazish shart emas. Biroq, sudda da'vo ko'tarilganda mualliflikni tasdiqlashni osonlashtirish uchun ko'plab mualliflar o'z dasturlarini Adliya vazirligida deponent sifatida ro'yxatdan o'tkazadi. Vazirlik bunday asarlarning nusxasini qabul qilib, maxsus reyestrda kiritadi va guvohnoma beradi. Bu kelajakda dastur biror kishining huquqini buzganlikda ayblansa, uning kim tomonidan va qachon yaratilganini isbotlashga yordam beradi.

Xalqaro tashkilotlar pozitsiyasi ham yangi texnologiyalar davrida dasturlar himoyasini kuchaytirish zarurligini tasdiqlaydi. Butunjaxon Intellektual Mulk tashkilotining "Frontier technologies and IP" (Olg'a texnologiyalar va IP) deb nomlangan dasturi doirasida sun'iy intellekt, big data, nesnalar interneti kabi sohalarda intellektual mulk siyosatini rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar berib kelinmoqda. Jumladan, blokcheyn texnologiyasi orqali mualliflik huquqlarini ro'yxatga olish va tranzaksiyalarni kuzatish, NFT (no-fungible token) orqali raqamli obyektlarga egalik huquqini tasdiqlash kabi innovatsion yechimlar ilgari surilmoqda. Ushbu vositalar dasturiy mahsulotlarning original ekanligini isbotlash, ularning egasi va litsenziyalangan foydalanuvchilarini aniqlashda foydali bo'lib, qaroqchilik va ruxsatsiz foydalanishni cheklashga xizmat qilishi kutilmoqda. Shuni yodda tutish kerakki, texnologiya rivojlanishi bilan birga intellektual mulk huquqlarini himoya qilish tizimi ham doimiy ravishda yangilanib borishi zarur. Kompyuter dasturlari – zamonaviy raqamli iqtisodiyotning asosini tashkil etuvchi mahsulot – himoyasiz qolsa, innovatsiyalar sekinlashadi. Chunki dasturchilar va IT

kompaniyalari faqat o'z mehnatlari natijasi himoyalanganiga ishonch hosil qilsagina yangi platformalar va mahsulotlarga sarmoya kiritadilar. Shu sababdan, O'zbekiston hamda global hamjamiyat yangi texnologiyalar sharoitida mualliflik huquqlarini ta'minlashning ilg'or usullarini joriy etishga harakat qilmoqda.

Yuqorida tahlil qilinganidek, axborot texnologiyalari sohasida intellektual mulk huquqlarini himoya qilish ko'p qirrali va murakkab jarayon hisoblanadi. O'zbekiston va xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, huquqiy tartibga solishdagi mavjud cheklovlarni bartaraf etish uchun qonunchilikni zamonaviy talablarga mos ravishda yangilab borish, ijro mexanizmlarini mustahkamlash va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish zarur. Onlayn qaroqchilik dunyo bo'ylab mualliflik huquqiga tahdid solayotgan bo'lsa-da, unga qarshi qat'iy choralar – saytlarga cheklov qo'yish, noqonuniy kontentni yo'q qilish va javobgarlikni muqarrar qilish – orqali ijodkorlarning manfaatlarini himoya qilish mumkinligi isbotlanmoqda. Bulut texnologiyalari huquqni qo'llash amaliyotiga yangi savollar keltirib chiqarmoqda, ammo bu sohada ham muayyan tamoyillar shakllanmoqda: huquq egalari roziligisiz intellektual mulkni bulutga joylashtirish yoki undan foydalanish mumkin emasligi, yurisdiksiyalararo hamkorlik va shartnomaviy huquq vositalarining muhimligi e'tirof etilmoqda. Kompyuter dasturlarini yangi texnologiyalarga moslashtirish jarayonida ularga bo'lgan huquqlarni himoya qilish masalasi dolzarbligicha qolmoqda – bu muammo nazariy jihatdan mualliflik huquqi me'yorlarida (hosila asarlar huquqi, adaptatsiya huquqi va boshqalar) yechim topgan bo'lsa-da, amaliy jihatdan har bir alohida holatda tegishli huquqiy choralar qo'llashni talab qiladi.

Kompyuter dasturlari o'zining mohiyatiga ko'ra murakkab obyekt hisoblanadi. Ular bir vaqtning o'zida ham mualliflik huquqi (kod shakli), ham sanoat mulki (algoritmik yechimlar), ham tijorat siri (ishlash logikasi) obyektlari sifatida qaraladi. Bu holat huquqiy tartibga solishda turli yondashuvlarni talab qiladi. Bugungi kunda O'zbekistonda kompyuter dasturlari asosan 2006 yil 20 iyuldagi "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonun asosida muhofaza qilinadi. Ushbu qonun dasturlarni "adabiy asar" sifatida ko'radi, biroq bu yondashuv zamonaviy texnologik voqeliklarga to'liq mos kelmaydi. Chunki dasturlar texnik-ijodiy mahsulot bo'lib, ularning yaratilishi ko'p hollarda bir necha muallif yoki yuridik shaxs ishtirokida amalga oshiriladi. Kompyuter dasturlarini himoya qilish tizimidagi asosiy muammolardan biri – huquqiy asoslarning tor doiradagi ko'lamda qo'llanilishi, ya'ni amaldagi qonunchilik ularni faqat mualliflik huquqi doirasida baholaydi va bu holat texnik innovatsiyalarni patentlash imkoniyatlarini cheklaydi. Shuningdek, kontrakt huquqi va litsenziyalash tartibining yetarli darajada aniq belgilanmaganligi dasturlar huquqining tijorat aylanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Raqamli bozorning o'sib borayotgan sharoitida litsenziya shartnomalarining huquqiy maqomi, ulardagi cheklovlar va majburiyatlarning sud-huquq amaliyotida turlicha talqin qilinishi himoyaning zaifligiga olib keladi. Bundan tashqari, huquqiy himoya vositalarining raqamli muhitga mos emasligi muhim muammolardan biri sanaladi. Ko'p holatlarda sudlar yoki huquqni muhofaza qiluvchi organlar dastur egasining huquqini buzganlikni aniqlashda texnik ekspertizaga muhtoj bo'ladi. Ammo amaldagi qonunchilik texnik ekspertizaning huquqiy maqomi, uni kim o'tkazishi va natijalarning ishonchliligini kafolatlash mexanizmini belgilamaydi [1].

Rivojlangan davlatlarda, xususan AQSh, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari, Yaponiya va Janubiy Koreyada kompyuter dasturlarining huquqiy himoyasi ko'p darajali va kompleks yondashuv asosida amalga oshiriladi. Masalan, AQShda kompyuter dasturlari Copyright Act (Title 17) asosida mualliflik huquqi obyektlari sifatida himoya qilinadi, biroq maxsus holatlarda (masalan, dastur orqali muayyan texnik natijaga erishilsa), patent huquqlari bilan ham qo'shimcha himoya ta'minlanadi. Shuningdek, Digital Millennium Copyright Act (DMCA) raqamli huquqbuzarliklar uchun aniq choralarni belgilaydi. Yevropa Ittifoqida esa 2009/24/EC-sonli Direktiva orqali dasturlarni himoya qilishning maxsus yondashuvi ishlab chiqilgan bo'lib, u dasturiy mahsulotlarning funksional tarkibi va interfeys elementlarini muhofazaga oladi. Bundan tashqari, Yevropada mualliflik huquqlari buzilgan taqdirda tezkor javob tizimi – notice-and-take-down mexanizmi mavjud [2].

Yuqoridagi muammolar va xorijiy tajribalar asosida O'zbekistonda quyidagi yo'nalishlarda huquqiy himoyani takomillashtirish zarur: avvalo, "Mualliflik huquqi to'g'risida"gi Qonunga kompyuter dasturlarining huquqiy maqomini aniq belgilovchi alohida bob kiritilishi lozim. Unda dastur egasining huquqlari va ular ustidan nazorat mexanizmlari, litsenziyalash turlari va huquqiy oqibatlari (eksklyuziv va noeksklyuziv) [3], dastur yaratuvchining nomuvofiq harakatlar ustidan da'vo qilish huquqlari ko'zda tutilishi kerak. Shu bilan birga, garchi mualliflik huquqlari ro'yxatga olishga bog'liq bo'lmasa-da, sud-amaliyotda ularni isbotlash uchun mustahkam huquqiy dalil sifatida ixtiyoriy ro'yxatdan o'tkazish tizimini yaratish dolzarbdir. Bunday tizim AQShda mavjud bo'lib, u ko'plab da'volarda muhim rol o'ynaydi [4].

Kompyuter dasturlariga oid huquqiy nizolarni hal etishda texnik ekspertlar ishtirokini majburiy qilish, IT huquqi sohasida ixtisoslashgan sudlar yoki kamida maxsus hay'atlar tashkil qilish zarur. Shuningdek, raqamli guvohliklar, log-fayllar, shifrlangan litsenziya ma'lumotlari va boshqa raqamli dalillarning huquqiy maqomini qonunchilikda mustahkamlash lozim. Bugungi global axborot muhitida dasturiy mahsulotlar tezda noqonuniy tarqalmoqda. Shu bois, maxsus avtomatik monitoring tizimlarini (masalan, hash-code bo'yicha aniqlash) ishlab chiqish va Intellektual mulk agentligiga ularni yuritish vakolatini berish taklif etiladi.

Yuqorida keltirilgan takomillashtirish choralari orqali dasturchilar va IT kompaniyalarining huquqiy ishonchi oshadi, investitsiyalar va intellektual mulk aylanmasi rag'batlantiriladi, sud amaliyotida yagona yondashuvga erishiladi, xalqaro standartlarga mos huquqiy himoya tizimi shakllanadi hamda raqamli iqtisodiyot rivojiga huquqiy zamin yaratiladi. Kompyuter dasturlarini huquqiy himoya qilish zamonaviy intellektual mulk tizimining eng murakkab, lekin dolzarb yo'nalishlaridan biridir. O'zbekistonning raqamli transformatsiya jarayonida ushbu yo'nalishda qonunchilikni kompleks tarzda takomillashtirish, ilmiy asoslangan yondashuvlarni ishlab chiqish va sud amaliyotini moslashtirish strategik ahamiyatga ega. Faqat shu yo'l bilan dasturchilar, texnologik kompaniyalar va jamiyatning boshqa ishtirokchilari o'z intellektual huquqlarini samarali va real himoya qila oladilar.

FOYDALANILGAN MANBALAR

1. Bern konvensiyasi (Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works), 1886-yil, oxirgi o'zgartirish 1971-yil (Parij).
2. C. Geiger. "Software as a Copyright Work," IIC -International Review of Intellectual Property and Competition Law, Vol. 45, 2014.
3. TRIPS Agreement –Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights, 1994-yil, Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization.
4. WIPO. Standing Committee on Copyright and Related Rights –Reports and Materials, 2022.5.V. Ginsburg. "Fair Use for Free, or Permitted-but-Paid?" Berkeley Technology Law Journal, 2006.